

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ЕСТЕТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНИКІВ У СИСТЕМІ НІМЕЦЬКОЇ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Воробель М. М.

*кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри української та іноземних мов
Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, Львів, Україна
orcid.org/0000-0001-9128-7809
marya.vorobel@gmail.com*

Ключові слова: заклад дошкільної освіти, дитина-дошкільник, художньо-практична діяльність, інтегрований підхід, творча особистість, дошкілля, дитиноцентризм.

У статті досліджено систему німецької дошкільної освіти в умовах сьогодення, проаналізовано сферу емоційно-естетичного розвитку дитини-дошкільника та визначено її важливим і необхідним компонентом загального розвитку дитини. Розкрито сутність, зміст та завдання емоційно-естетичного розвитку дитини у системі німецької дошкільної педагогіки, проаналізовано їх утілення у практику діяльності закладів дошкільної освіти Німеччини. Значну увагу присвячено новій концепції закладів дошкільної освіти в Німеччині, їхній активній участі в культурному і творчому розвитку дітей, формуванні творчої особистості. Німецькі заклади дошкільної освіти сьогодні розглядаються як заклади, які несуть відповідальність не лише за життя та здоров'я дітей, а й за їх усебічний розвиток. Реалізацію в них завдань естетичного розвитку дітей дошкільного представлено через пропагування різних видів художньо-практичної діяльності (образотворчої, театралізованої, музичної, літературно-художньої, хореографічної тощо); використання багатьох мистецьких засобів, зокрема таких, як звичайні музичні інструменти, матеріали для виготовлення власних інструментів для посилення звуку, класична, танцювальна музика, музика інших культур тощо та природними й художніми матеріалами, такими як ракушки, камені, корки, дерево тощо, а також пісок, вода, фарби, гуаші та ін.; заохочення до участі у варіативних проєктах тощо.

Актуальним є також є показ тісної співпраці сучасних німецьких закладів дошкільної освіти з художниками чи діячами мистецтва, створення спеціальних курсів малювання для дітей та раннього естетичного виховання, що є цінним для української дошкільної освіти. Підкреслено доцільність та ефективність застосування інтегрованого підходу до формування творчої особистості дитини-дошкільника, збагачення досвіду естетичного бачення навколишньої дійсності, розвитку дитячої фантазії в процесі художньо-практичної діяльності. Наголошено на більш активній ролі вихователів у соціалізації дитини в різних ігрових ситуаціях, спілкуванні, діяльності тощо.

Доведено, що зміст та програми освітньої діяльності в закладах дошкільної освіти Німеччини формуються не лише педагогами, а й дітьми. Тим самим ще раз підкреслено прагнення німецького дошкілля до дитиноцентризму та гуманізму.

PECULIARITIES OF EMOTIONAL AND AESTHETIC DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE SYSTEM OF GERMAN PRESCHOOL EDUCATION

Vorobel M. M.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian and Foreign Languages
Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyi
Kosciuszko str., 11, Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9128-7809
marya.vorobel@gmail.com*

Key words: *preschool institution, preschool child, artistic and practical activities, integrated approach, creative personality, German preschool education, child-centeredness.*

This article analyses the system of German preschool education in today's conditions, deals with the sphere of emotional and aesthetic development of the preschool child, which is viewed as an important and necessary component of the overall development of the child. The essence, content and tasks of emotional and aesthetic development of a child in the system of German preschool pedagogy are revealed, their implementation in the practice of preschool education in Germany is analyzed. Much attention in the article is paid to the new concept of preschool institutions in Germany and their active participation in the cultural and creative development of children, also the formation of the creative personality. To realize the tasks of aesthetic development of preschool children presented in the preschool institutions are described various types of children's artistic and practical activities such as visual, theatrical, musical, literary, choreographic; using a lot of artistic means, such as ordinary musical instruments, materials for preschool children making their own instruments to amplify sound, classical, dance music, music of other culture; natural and artistic material such as shells, stones, cork, wood, sand, water, paints, gouache; encouragement to participate in varied projects, etc.

It is also important to show the close cooperation of modern German preschool institutions with artists, the creation of special drawing courses for children and early aesthetic education, which is valuable for Ukrainian preschool education. The expediency and effectiveness of the integrated approach in the formation of the creative personality of the preschool child, enrichment of the experience of aesthetic vision of the surrounding reality, the development of children's imagination in the process of artistic practice are emphasized. Emphasis is placed on the more active role of educators in the socialization of the child in various play situations, communication, activities and more.

It is proved that the content and programs of educational activities in preschool institutions in Germany are formed not only by teachers but also by children. This emphasizes once again the desire of German preschool children for child-centeredness and humanism.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення система дошкільної освіти в Німеччині перебуває в активному пошуку нових, ефективних, гуманних, дитиноцентричних концепцій і програм розвитку дитини дошкільного віку. Важливими і необхідними компонентами загального розвитку, на думку німецьких науковців та педагогів-практиків, розглядаються власне сфера емоційно-естетичного розвитку дитини-дошкільника, формування компетенцій та його активна соціалізація. Цей аспект є невід'ємною частиною усіх дер-

жавних та альтернативних і творчих концепцій у царині дошкільля, активно розробляється науковцями і впроваджується практичними працівниками закладів дошкільної освіти, про що йтиме в нашій публікації.

Про цілісність процесу емоційно-естетичного розвитку дитини-дошкільника говорять такі німецькі педагоги, як В. Гардер (W. Harder), А. Дайбеле (A. Deibele), А. Дреер (A. Dreier), В. Гардер (W. Harder), Н. Кюне (N. Kühne), Ф. Фребель (Fr. Fröbel) [6; 8–10]. Педагоги

переконані, що дітей треба навчати у ході досліджень шляхом запитань, бесід, дискусій, практичної діяльності. Вихователям, своєю чергою, потрібно контактувати з дітьми не через послідовність завдань, а через систему ігрових ситуацій, які мають естетичне спрямування. Дошкільнята мають бути допитливими та самостійними – такий постулат допомагає педагогам і вихованцям визначати діяльність і досягати певного бажаного результату.

Німецькі фахівці в галузі дошкільної освіти К. Бюлер (K. Bühler), N. Kühne (Н. Кюне), D. Kreuzsch-Jacob (Д. Кройш-Якоб), L. Liegle (Л. Лігле) [5; 10; 13; 14] вважають, що керувати творчим процесом мають висококваліфіковані спеціалісти, мистецтвознавці та дошкільні педагоги і психологи, які повинні володіти видами художньої техніки (малювання, живопис, ліплення, виготовлення гравюр, декоративно-прикладна творчість тощо). Головним завданням предметів мистецтвознавчого циклу є виховання у дітей естетичних почуттів насолоди, задоволення, прагнення до художньої діяльності, а такі технологічні навички, як уміння малювати, співати, танцювати тощо, займають другорядне місце [5, с. 37].

Цінною, на нашу думку, сьогодні є власне реалізація завдань естетичного виховання. А тому слід брати до уваги ще й той факт, що у кожній землі Федеративної Республіки Німеччина діють свої закони, які, зокрема, й визначають пріоритетні напрями організації діяльності закладів дошкільної освіти, що знаходять відображення в інституційних та педагогічних концепціях їхньої діяльності.

Мета статті. У статті маємо на меті проаналізувати систему німецького дошкільця в умовах сьогодення, показати цілісність процесу емоційно-естетичного розвитку дитини-дошкільника та роль вихователів у процесі розвитку дитини; підкреслити доцільність інтегрованого підходу в процесі художньо-практичної діяльності дітей дошкільного віку, який сприяє збагаченню досвіду естетичного бачення навколишньої дійсності та активізації дитячої творчості, що є важливим компонентом отримання якісної дошкільної освіти й формування нового німецького дошкільця загалом.

Виклад основного матеріалу. Німеччина вважається країною з надзвичайно багатим культурним потенціалом, тому працівники закладів дошкільної освіти роблять багато для розвитку та формування творчої особистості, беруть активну участь у культурному і творчому розвитку дітей. Мистецтво та всі його види розглядаються нами як ефективний засіб збереження, самореалізації дитячої особистості, розвитку її обдарувань.

Такі види мистецтва, як образотворче, музичне, хореографічне і драматичне, використовуються як засоби пізнання і набуття певних естетичних знань, умінь і навичок у дітей-дошкільників. Сьогодні більшість закладів дошкільної освіти у Німеччині докладає багато зусиль, щоб бути ближчими до культури і мистецтва та в ігровій формі краще пізнати їх, використовуючи різноманітні засоби і види. Дитячі садки Німеччини налагодили тісну співпрацю з художниками чи діячами мистецтва, у них створюються спеціальні курси малювання для дітей, курси раннього естетичного виховання та різні товариства, спрямовані на розвиток як дитини, так і мистецтва. Великий естетичний вплив на дитину мають усі види мистецтва, доступні для її сприйняття: художнє слово, музика, пісня, образотворче мистецтво, ляльковий театр, аллоскоп, а також такі заходи, як свята, у ході яких об'єднуються різні види мистецтва та художньої самодіяльності дітей [13].

Зазначимо, що німецькі заклади дошкільної освіти раніше розглядалися як заклади догляду за дітьми, а сьогодні вони повинні нести відповідальність не лише за життя та здоров'я дітей, а й за їх різносторонній розвиток. Реалізуючи завдання естетичного розвитку дітей дошкільного віку, педагогічні колективи послуговуються багатьма мистецькими засобами, зокрема такими, як: звичайні музичні інструменти, пісенники, матеріали для виготовлення власних інструментів для посилення звуку, класична, танцювальна музика, музика інших культур тощо та природними й художніми матеріалами (ракушки, камені, корки, дерево тощо, а також пісок, вода, фарби, гуаші та ін.). Завдяки ним дітям відкриваються можливості створити свою «картину світу». Її метою є розширення здатності естетичного сприйняття дітей і можливість опрацювати різноманітні форми чуттєвого сприйняття. Тому діти ознайомлюються з різними формами зображення в дитячому садку, а знання здобувають засобом інструментів, приладів, матеріалів [11, с. 71].

Як відомо, дитина сприймає світ усіма органами чуття, здатності до сприйняття яких можуть тільки підсилюватися та розвиватися засобами мистецтва. Це означає, що образотворче та художнє мистецтво розвивають суб'єктивні сприйняття і переживання кожної дитини до свідомо естетично-практичного досвіду. Чуттєво-фізичне сприйняття і креативна зовнішність підсилюють як фантазію, так і здатність мислити, тому освітній процес закладів дошкільної освіти передбачає використання різних методів та технологій, створюючи засоби для індивідуального самовираження дітей [1, с. 55–60].

Наприклад, заняття з музики і танців має на меті розвиток дитячого самосприйняття, доступ до різноманітних форм вираження власних думок та емоцій. Естетично-звуковий досвід підсилює вплив мистецтва, спільний спів, гра на музичних інструментах і танці заохочують також до соціального навчання, формування навичок роботи в команді. Музика, вважають дошкільні педагоги федеральної землі Гессен, позитивно впливає на розвиток мови, а також служить відправною точкою для радості і відпочинку, а згодом і стимулом до творчості [11, с. 74].

Для збагачення досвіду естетичного бачення навколишньої дійсності, активізації дитячої творчості в процесі художньо-практичної діяльності Бланка Єржабкова наголошує особливо на доцільності застосування інтегрованого підходу, який виявляється в поетапному проведенні спостережень об'єктів, явищ довкілля у реальному житті, розгляданні творів образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва, подальшому ознайомленні з музичними і літературними творами тощо. І завершальним етапом цього інтегрованого процесу в закладах дошкільної освіти Німеччини є творча художньо-практична діяльність (образотворча, театралізована, музична, літературно-художня, хореографічна) [3, с. 163].

Загальновідомо, що дошкільники, особливо діти раннього віку, потребують гармонійного, водночас дбайливого та ненав'язливого педагогічного супроводу, адже допитливість та прагнення пізнавати все навкруги і виявляти його можливості спонукає їх до обсервації навколишнього світу, випробування власних можливостей. Дитина досліджує властивості речей з усіма їх значеннями: торкається, розглядає, підслуховує, випробовує, а тому, зрозуміло, часто наражає себе на небезпеку. Це означає, що вихователька не може обмежувати дослідницьке поривання дошкільника, з одного боку, а з іншого – має подбати про безпеку. Коли ж дитина почуває себе надмірно опікуваною дорослими або сильно обмеженою у діях та рухах, з'являється небезпека, що вона буде несміливою, почуватиметься менш затишно та не зможе зробити відповідні кроки у розвитку. Тому в німецьких дошкільних закладах виховательки або доглядальниці пропонують дітям багато можливостей для самостійних досліджень навколишнього середовища, пропонують їм короткі цільові ініціативи, під час яких спільно граються, виконують фізичні вправи, будують, малюють, розглядають малюнки в книжках, розповідають тощо. Це є необхідною умовою емоційно-естетичного розвитку дитини-дошкільника.

На думку німецького педагога Н. Гупертса, для розвитку дошкільників як у сфері естетичного виховання, так і в царині розвитку слід зважати на

вагомість для них фізичних відчуттів, вони – це більше, ніж просто фізична дія, позаяк сприяють виникненню позитивних чи негативних відчуттів і є основою для духовного зростання. Наприклад, дитина, що не має можливості всебічно досліджувати навколишній світ (оглядання, обмацування), не може осягнути його сутність. Своєрідною педагогічною складністю є баланс між емоційною дистанцією та близькістю. Дитина раннього віку може спочатку бути боязкою і ледве відпускати маму. Більшість ясел радять матері чи батькові приводити дитину в перші дні чи тижні тільки по годинно і залишати для того, щоб вона зивкала. І тільки тоді, коли вона відчує довіру, зможе залишатися без батьків [12, с. 6–20].

Ця концепція, своєю чергою, вимагає більш активної ролі вихователів. Вони повинні допомогти дітям соціалізуватися в різних ігрових ситуаціях, спілкуванні, діяльності тощо. Теоретики дошкільня наполягають на підтримці і розвитку таких природних рис дітей, як цікавість, допитливість, активність, підкреслюючи, що саме таким шляхом можна спонукати вихованців до глибокого майбутнього проникнення у складну архітектоніку естетики.

Окрім цього, у дитячих садках на відміну від школи не повинно вивчатися все те, що визначено програмою школи, а зміст слід вибирати за інтересами дітей, і він повинен мати варіативний, соціально орієнтований характер з орієнтацією на дитиноцентризм. У різних типах дитячих установ Німеччини практикується різноманітна діяльність, і проекти, над якими працюють діти разом із вихователями, також можуть бути різними. Вони характеризуються різноманітною тематичною спрямованістю: філософською, теологічною, естетичною, літературною. Маленькі діти хочуть задовольнити насамперед власну цікавість, проявляючи самостійну активність, відзначають німецькі педагоги. Вихователі повинні враховувати їхні інтереси та питання і використовувати для поглиблення змісту навчання. Результат такої освітньої роботи має бути загальною «конструкцією» дітей і вихователів [7].

Таким чином, наше дослідження дає підставу стверджувати, що зміст та програми освітньої діяльності в закладах дошкільної освіти Німеччини формуються не лише педагогами, а й дітьми. Це ще раз підкреслює прагнення німецького дошкільня до дитиноцентризму та гуманізму.

У німецьких закладах дошкільної освіти, як свідчить наше дослідження, вихователі мають велику свободу щодо творчого формування та вдосконалення освітніх завдань та й загалом участі в обговоренні і прийнятті концепції освітньої діяльності закладу. Вони можуть вільно вибирати освітні завдання, за відсутності навчальних

програм визначати навчальний зміст і вибирати методи роботи самостійно, а також на власний розсуд складати розпорядок дня [4, с. 55–56].

У дитячих установах Німеччини пропагуються різні види діяльності і заохочуються її варіативні проєкти. Своєю практичною діяльністю вальдорфські заклади дошкільної освіти переконливо засвідчують, що розвиток креативності, здорових і красивих душевних якостей можливий лише за умови, якщо у вихованні й навчанні зробити дійсно конкретні кроки в напрямі зміни підходів до педагогічного процесу – неформального залучення дітей до мистецтва, художньо-практичної діяльності. Участь у таких видах діяльності сприяє розвитку природних нахилів, здібностей, обдарувань, уяви, фантазії, тобто розвитку творчої особистості дитини, а основні напрями побудови роботи з найменшими полягають у забезпеченні емоційного комфорту та добробуту, у створенні внутрішніх передумов для подальшого психічного і особистісного розвитку дітей. Концепції діяльності закладів дошкільної освіти Німеччини не обмежують творчої ініціативи вихователя у виборі форм організації педагогічного процесу. Педагоги організують програмові завдання в іграх, під час індивідуального спілкування з дитиною чи організованих занять. Отже, перед вихователями закладів дошкільної освіти стоять завдання мотиваційної, емоційно-вольової, комунікативної, фізичної підготовки майбутніх першокласників, розвитку пізнавальних психічних процесів і мовлення, прищеплення елементарних навчальних умінь. Реалізація цих завдань здійснюється на основі широкої інтеграції та пронизує весь освітній процес у закладах дошкільної освіти Німеччини, охоплюючи різні форми роботи (самостійна художня діяльність, свята, розваги, гуртки, ігри, проєктна діяльність) [2, с. 17–23].

Із вище згаданого можемо стверджувати, що дошкільне виховання в Німеччині стає сьогодні престижним й обов'язковим елементом усієї системи освіти в країні, відбувається об'єднання дошкільних закладів із початковою школою, створюються специфічні дидактичні комплекси для підготовки дитини до шкільного навчання, зростає кількість дітей у різних типах дошкільних закладів тощо.

Таким чином, система дошкільного виховання в Німеччині є науково та методично обґрунтованою, позаяк спирається на відомі педагогічні технології і концепції. Як свідчить наша публікація, німецькі педагоги зважають на ситуацію суспільного розвитку та усвідомлюють ті проблеми, які перед ними стоять. З огляду на це, створюються нові заклади дошкільної освіти, які прагнуть ураховувати потреби дитини, батьків, педагогів, суспільства. Наголошуємо також на значній різноманітності дошкільних закладів. Позитив таких справ у тому, що батьки та діти мають можливість вибрати для себе заклад, який би задовольняв усі їхні вимоги.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Наведені дані свідчать про те, що час вимагає виважених підходів до проблеми емоційно-естетичного розвитку дошкільника в різних типах закладів дошкільної освіти Німеччини. Їхні педагогічні колективи сьогодні більше, ніж колись, приділяють увагу всебічному розвитку дітей, зокрема емоційно-естетичному. Вони уважніше спостерігають за вихованцями, ведуть документацію щодо їх розвитку, проводять бесіди з батьками, складають спеціальні програми розвитку тощо. Формування нового німецького дошкільця вимагає більш активної ролі вихователів у процесі розвитку дитини, вони повинні бачити в різних ігрових ситуаціях можливості отримання якісної, хоча і специфічної, дошкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробель М. М. Вплив засобів мистецтва на формування творчої особистості дитини у дошкільних закладах Німеччини. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»*. 2012. Вип. 26. С. 55–60.
2. Воробель М. М. Естетичне виховання у вальдорфських дитячих садках Німеччини. *Педагогічний альманах*. 2013. Вип. 17. С. 17–23.
3. Єржабкова Б. Вибрані питання соціальної педагогіки. Дрогобич : Вимір, 2003. С. 159–165.
4. Хало З. П. Інтелектуальний розвиток дитини у системі дошкільного виховання Німеччини : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич, 2009. 229 с.
5. Bühler K. Die geistige Entwicklung des Kindes. 6. Auflage, Jena : Verlag Gustav Fischer, 1930. 488 s.
6. Deibele A. Kindergarten-Eurythmie : KINDERGARTENPRAXIS : Aus Freude an der Nachahmung. *Erziehungskunst frühe kindheit Waldorfpädagogik heute*. 1. Jahrgang, Heft 01, Herbst 2016. Auflage 29.000. S. 24–27.
7. Diskowski D. Integrierte Bildungssteuerung in der Kindertagesbetreuung. *KINDER*. 2006, Heft 12. URL: <http://www.kindergartenpaedagogik.de/1646.html>
8. Dreier A. Ohne Phantasie geht gar nichts "Kinder bauen sich ein Bild von der Welt". In: *TPS*, 5/2007. S. 28–30.
9. Fröbel Fr. Die Gärten der Kinder im Kindergarten. In: Friedrich Fröbels Wochenschrift. Bad Liebenstein, 1850. S. 113–116.

10. Harder W., Kühne N. Tanz und Tanzprojekte mit Kindern. In: K. Zimmermann-Kogel u. a.: *Praxisbuch Sozialpädagogik*. Band 4, Bildungsverlag EINS, Troisdorf, 2007. S. 200–224.
11. Hessisches Sozial- und Kultusministerium 2007. S. 71–74. URL: https://soziales.hessen.de/sites/default/files/media/hsm/bildungs-und_erziehungsplan_2015-08-27.pdf
12. Hupperts N. Grundfragen der Pädagogik. Eine Einführung für sozial pädagogische Berufe. München, 1980. 345 s.
13. Kreuzsch-Jacob D. Jedes Kind braucht Musik: Ein Praxis- und Ideenbuch zur ganzheitlichen Förderung in Kindergarten und Familie Gebundenes Buch. Kösel-Verlag; Auflage 6, 2006. 240 s.
14. Liegle L. Pädagogische Konzepte und Bildungspläne. In: *Kindergarten heute Spezial: Pädagogische Handlungskonzepte von Fröbel bis zum Situationsansatz*. Freiburg im Breisgau : Herder, 2007. S. 2–6.

REFERENCES

1. Vorobel, M. M. (2012) Vplyv zasobiv mystetstva na formuvannia tvorchoi osobystosti dytyny u doshkilnykh zakladakh Nimechchyny. *Humanitarnyi visnyk DVNZ "Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni H. Skovorody"* : zbirnyk naukovykh prats. Pereiaslav-Khmelnytskyi. Vol. 26, P. 55–60.
2. Vorobel, M. M. (2013) Estetychne vykhovannia u valdorskykh dytiachykh sadkakh Nimechchyny. *Pedahohichnyi almanakh* : zbirnyk naukovykh prats / redkol. V. V. Kuzmenko (holova) ta in. Kherson : KVNZ "Khersonska akademiia neperervnoi osvity". Vol. 17. P. 17–23.
3. Ierzhakova, B. (2003) Vybrani pytannia sotsialnoi pedahohiky. Drohobych : Vymir, 159–165.
4. Khalo, Z. P. (2009) Intelektualnyi rozvytok dytyny u systemi doshkilnoho vykhovannia Nimechchyny [Tekst] : dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Drohobyttskyi derzh. ped. un-t im. Ivana Franka. Drohobych, 229 p.
5. Bühler, K. (1930) Die geistige Entwicklung des Kindes. 6. Auflage, Jena : Verlag Gustav Fischer, 488 p.
6. Deibele, A. (2016) Kindergarten-Eurythmie: KINDERGARTENPRAXIS : Aus Freude an der Nachahmung. *Erziehungskunst frühe kindheit Waldorfpädagogik heute*. 1. Jahrgang, Heft 01, Herbst. Vol. 29.000, P. 24–27.
7. Diskowski, D. (2006) Integrierte Bildungssteuerung in der Kindertagesbetreuung. *KINDER*. Heft 12. URL: <http://www.kindergartenpaedagogik.de/1646.html>
8. Dreier, A. (2007) Ohne Phantasie geht gar nichts "Kinder bauen sich ein Bild von der Welt". In: TPS, (5). P. 28–30.
9. Fröbel, Fr. (1850) Die Gärten der Kinder im Kindergarten. In: Friedrich Fröbels Wochenschrift. Bad Liebenstei. P. 113–116.
10. Harder, W., Kühne, N. (2007) Tanz und Tanzprojekte mit Kindern. In: K. Zimmermann-Kogel u. a. : *Praxisbuch Sozialpädagogik*. Band 4, Bildungsverlag EINS, Troisdorf. P. 200–224.
11. Hessisches Sozial- und Kultusministerium (2015). P. 71–74. URL: https://soziales.hessen.de/sites/default/files/media/hsm/bildungs-und_erziehungsplan_2015-08-27.pdf
12. Hupperts, N. (1980) Grundfragen der Pädagogik. Eine Einführung für sozial pädagogische Berufe. München, 345 p.
13. Kreuzsch-Jacob, D. (2006) Jedes Kind braucht Musik: Ein Praxis- und Ideenbuch zur ganzheitlichen Förderung in Kindergarten und Familie Gebundenes Buch. Kösel-Verlag; Vol. 6, 240 p.
14. Liegle, L. (2007) Pädagogische Konzepte und Bildungspläne. In : *Kindergarten heute Spezial: Pädagogische Handlungskonzepte von Fröbel bis zum Situationsansatz*. Freiburg im Breisgau : Herder. P. 2–6.